

Mart soyqırımı bədii ədəbiyyatda

1918-ci il mart soyqırımlarının bədii ədəbiyyatda əksi əsasən Məmməd Səid Ordubadi, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Seyid Hüseyin, Əli bəy Hüseyinzadə, Cəfər Cabbarlı, Məhəmməd Hadi, Ceyhun Hacıbəyli və digər görkəmli ədiblər tərəfindən qələmə alınmışdır.

Bu hadisələr sənədli şəkildə, həmin dövrün mətbuat səhifələrində, ziyan çəkmiş şəxslərin və şahidlərin hekayətləri əsasında yazılmış Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı sənələr” romanında, Cəfər Cabbarlının “Bakı müharibəsi”, “1905-ci ildə” dram əsərlərində öz bədii əksini tapmışdır.

Cəfər Cabbarlı

Tanınmış ədiblərdən Cəfər Cabbarlı ailəsi ilə erməni barbarlarının hücumuna məruz qalmış, döyüşlər evlərindən bir az yuxarı hissədə, “Ceyran bağçası” deyilən ərazidə getdiyindən qadınları, uşaqları və qocaları “qar anbarı” adlanan sığınacaqda gizlətmişdi. Bir gün sonra isə daha təhlükəsiz yerə - Xızıya aparmaq məqsədilə ailə üzvlərini və qonşuları şəhərdən çıxararkən qayalığa çatmamış güllə yağışına düşmüş, nəticədə qonşuları Məşədi Əbdülkərim kişi ağır yaralanmış, ailə üzvləri təsadüf nəticəsində ölüm kabusundan xilas olmuşlar.

1918-ci ilin Mart soyqırımı gənc olmasına baxmayaraq, Cəfər Cabbarlının yaradıcılığında xüsusi yer tuturdu. O, əsasən Çəmbərəkənd qəbiristanlığında (indiki Şəhidlər xiyabanında) dəfn olunan soyqırımı qurbanlarının xatirəsini anmaq üçün, xalqın qatillərə qarşı haqq səsini ucaltmaq, etirazını bildirmək məqsədilə “Dur, ey xar olan millət” sərlövhəli şeir yazıb. Gənclər bu mərsiyəni qətliam qurbanlarının yeddisində və qırxında küçələrdə, məhəllələrdə xorla səsləndirərək günahsız həlak olmuş insanlar üçün göz yaşı tökməyə, əslində isə xalqı məkrli, maskalı düşməyə qarşı səfərbərliyə, müqavimətə, mübarizəyə çağırırdılar. Şeir soyqırımı qurbanlarının xatirəsini anmaq üçün yazılsa da, dərin ictimai məzmun kəsb edir.

Gülzari –vətən soldu,
Millət xari-zar oldu,
Hamı payimal oldu,
Dur, ey xalq olan millət.

Bir yanda ədu çəllad,
Bir yan naləvü-fəryad,
Ol bu zülmdən azad,
Dur, ey xalq olan millət.

Əl çək bu həqarətdən,
Qurtar bu əsarətdən,
Xar ol bu xəcalətdən,
Dur, ey xalq olan millət.

Şeir-mərsiyə, yas mərasimlərində oxunmaq məqsədilə yazılsa da, dərin ictimai məzmun kəsb edir. Müəllif bu şeirində “əbu-cəllad” lara erməni terrorçularına və onların havadarlarına qarşı zülmədən və əsarətdən azad olmaq üçün “xar olan millət” ayağa durmağa, səfərbərliyə və mübarizəyə səsləyir. Xalqını “na ləvü-fəryad”lardan oyanmağa, “payimal” olmaqdan usanmağa, vətənin, millətin “xarizar”ından bezib qaniçən, başkəsənlərə qarşı haqqını və şərəfini qorumağa çağırır.

Qeyd edək ki, C.Cabbarlının eyni mövzuya həsr etdiyi, uzun illər nəşrlərdən kənarda qalan, ilk dəfə professor Asif Rüstəmli tərəfindən 1991-ci il martın 6-da “Novruz” qəzetində çap etdirilən digər dəyərli sənət əsəri “Əhməd və Qumru” hekayəsidir. Əsərin mövzusu əslən şamaxılı olan iki gəncin – Əhməd və Qumrunun saf və təmiz məhəbbətindən, şirin arzularından, bir-birilərinə layiq yüksək mənəviyyətə malik insan olmaqlarından, mart faciəsinin bu günahsız şəxslərə gətirdiyi müsibətlərdən bəhs edir. Müəllif valideyinləri erməni quldurları tərəfindən qətlə yetirilmiş, evləri talanmış Əhməd və Qumrunu “Böyük pəncərələri qara kömürlərə dönmüş, altun divarları matəmlərə bürünmüş, “əti tökülmüş baş skletinə bənzəyən möhtəşəm” İsmailiyə binasının önündə dilənçi vəziyyətində qarşılaşdırır. Faciə və məhrumiyyətlərin mənəşəsində tanınmamış hala düşmüş, “Yaralıyam, şikəstəm, Şamaxı əsiriyəm” – yalvarışlarından bir-birini çətinliklə tanıyan iki sevgili görüşlərinə sevinmələr də bir-birini qucaqlamırlar, daha doğrusu qucaqlaya bilmirlər. Çünki erməni barbarları onların qolunu kəsmişdi. Hekayə vəhşiliyə, barbarlığa, qəddarlığa qarşı oxucu qəzəbini, nifrətini ovxarlamaqla yanaşı, haqqa, ədalətə rəğbət hissi aşılayır.

Qurban Səid “Əli və Nino”

1918-ci il mart soyqırımının ədəbiyyatda bədii əksini arayarkən “Əli və Nino” romanının adını çəkməmək mümkünsüzdür. XX əsrin 20-ci illərində yazılan, ilk dəfə 1937-ci ildə Vyanada alman dilində çıxan, mühacir soydaşımız Məcid Musazadə tərəfindən ilk dəfə dilimizə çevrilən, Cümhuriyyət dövrünün siyasi hadisələrinə də toxunan “Əli və Nino” romanı 1990-cı ildə Bakıda çap olunduqdan sonra Azərbaycanda populyarlaşmışdır. Əsərdə bir sıra kölgəli məsələlərə işıq salınmaqdan əlavə, Bakıdakı mart qırğınlarının dəhşətli səhnələri əks edilmişdir. Roman qəhrəmanları – Əli xan, Nino, Məhəmməd Heydər, Seyid Mustafa, Əsədulla, İlyas bəy qırğın ərəfəsində şəhərin müdafiəçiləri, əhalini erməni bandalarının hücumlarından qoruyanlar idi. “Əli və Nino” romanının alman dilindən əlavə fransız, ingilis və türk dillərinə tərcümə edilib böyük tirajla yayıldığına nəzərə alsaq, əsasən, 1918-ci ilin

martında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımını haqqında geniş Avropa auditoriyası üçün yığcam və təsirli üslubda məlumatların ilk daşıyıcısına çevrilmiş, Qərbdə əsl həqiqətin formalaşmasına əhəmiyyətli xidmət göstərmişdir.

Məmməd Səid Ordubadi “Qanlı illər”

Hələ ötən əsrin əvvəllərində erməni vəhşiliyinin canlı şahidi olmuş Məmməd Səid Ordubadi tarixi faktlar və dərin müşahidələr əsasında dəyərli bir kitab yazmışdır. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman qırğınların şahidi olmuşdu. Ermənilərin Azərbaycanın hər yerində törətdiyi dəhşətlər haqqında ətraflı xəbərdar olan Məmməd Səid Ordubadi müxtəlif bölgələrdən ünvanına gələn 245 şahidin yazdığına toplayaraq sənədli bir əsər – “Qanlı illər”i yaradıb. Yazıçı bu əsərində ermənilərin 300-dən artıq kənddə törətdiyi faciələri, ağlagəlməz işgəncələri, talanları faktların dili ilə qələmə alıb. Hələ çar senzurasının hökm sürdüyü bir dövrdə erməni daşnaklarının onlara söykənərək həyata keçirdiyi soyqırımını barədə fakt və şahidlərin söylədikləri hadisələrin əsasında yazan Ordubadi bu əsəri 1908-ci ildə tamamladı. “Qanlı illər” çar hökumətinin himayəsi və erməni Daşnaksütyun partiyasının fitnələri ilə törədilən milli qırğınları olduğu kimi təqdim etdi. Təəssüf ki, fakt və dəlillər əsasında yazılan bu kitabın taleyi bəd gətirdi. Həqiqətləri açıq-aydın dediyinə və bu milli cəsarətinə görə ermənilərin güdazına gedən Məmməd Səid Ordubadi 1914-cü ildə Culfada həbs edilərək Rusiyanın Saritsin (indiki adı Volqoqrad) şəhərinə sürgün olundu.

Həmin əsərdə Ordubadi faktlar əsasında azərbaycanlıların onlara məxsus dədə-baba ocağında ermənilərin insanlığa sığmayan vəhşilikləri barədə ürək parçalayan məlumatlar verib. Bu əsəri soyuqqanlıqla oxumaq qeyri-mümkündür. Erməni xəyanətini, dəhşətini olduğu kimi əks etdirən “Qanlı illər” əsərində namərd qonşularımızın necə hiyləgər, bəd əməl, qaniçən, türk qanına susamış cani olduqlarını törətdikləri fəlakət və bəlalarla səciyyələndirib. Məmməd Səid Ordubadinin bu əsəri erməni vandallarının vəhşiliklərini güzgü kimi əks etdirib.

Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi “Azərbaycan” qəzetinin 31 mart 1919-cu il tarixli 147-ci nömrəsində çap etdirdiyi “Şühədayi-hürriyyətimizin ərvahinə ithaf” şeirində qanlı Mart hadisələrinə münasibətini belə bildirir:

Sizin məzarınız iştə qülubi-millətdir,

Bu sözlərim ürəyimdən qopan həqiqətdir,

Sizi unutmayacaq şanlı millətim əsla,

Əmin olun buna, ey zinəti-cəhani-fəna

Sizinlə buldu bu millət şərəfli istiqbal.

Sizinlə buldu bu millət həyati-puriqbal.

Bu gün də etmədə əhli-vətən sizi dəryad,
Salamlayır sizi işdə bu milləti-azad.
Müəbbədən diridir namınız bu dünyada,
Sizin də ruhunuz üçsun behişt-i-ələda.
Bizi xilas edərək pəncəyi-əsarətdən,
Nicatbəxş olarıq dəsti-əhli-vəhşətdən.
Çəkildiniz əbədi xüldizari-Rəhmanə,
Behişt-i-rəhmətə, yəni diyari-rəxşanə.
O, xununuzla açıldı bahari-hürriyyət,
Sizin də yurdunuz olsun behişt-i-ülviyyət! [6]

Bu şeirdə şair vətənin azadlığı, xalq, millət yolunda canından keçən hər bir vətəndaşının ruhuna rəhmət və məkanlarının cənnət olmasını diləyir.

Ən yaxın qohum və dostları Mart faciəsinin qurbanı olmuş **Hacı Səlim Səyyahın** “Mart ayı” şeirini həyəcənsiz oxumaq olmur... Hüznünü mart ayını günahlandırmaqla azaltmağa səy göstərən şair yazır:

Mart ayı... Allah amandır, əlhəzər, min əlhəzər!
Mart ayı, çox qəmli aysan, tez qutar get müxtəsər.
Sən kimi mənhus bir aydan deyil məmnun bəşər.
Olmamış bəd yəni sən tək nə Məhərrəm, nə Səfər! [8]

Ədəbiyyat

Kitab

Əlipolad. (Rzayev) Şamaxı soyqırımını [Mətn] : [Kitab 31 Mart azərbaycanlıların soyqırımının 100 illiyinə həsr olunur] /Əlipolad ; red. Z. Cavadlı [ön söz].- Bakı: Elm və təhsil, 2018.- 73, [3] s.

Əziz, Vaqif. Sönən deyil bu ocaq [Mətn] : [şeyrlər və poemalar] /V. Əziz ; red. S. Cümşüd.- Bakı: 2018.- 367, [1] s.: portr., ill., 21 sm.

İçindəkilər: Poema: Nabat xanım ; Sahil uzaqda deyil ; Susmuş liman ; Tarixin düyünü ; Odu sönməyə qoymayın ; Müqəddəs kəlamlar.

İftixar. Soyqırımını tarixinin dastanı [Mətn] : (iki hissəli xronikal, dramatik mənzum tarixi dastanı) /İftixar ; yekun sözün müəl., məsləhətçi və kitabın nəşiri İ. Əliyev.- Bakı: Apostroff, 2013.-159, [1] s.: portr., fotoşək., şək., 22 sm.

Əziz, Vaqif. Sönən deyil bu ocaq [Mətn] : [şeyrlər və poemalar] /V. Əziz ; red. S. Cümşüd.- Bakı: 2018.- 367, [1] s.: portr., ill., 21 sm.

Məhəmməd Əsəd bəy. Şərqdə neft və qan [Mətn] /Əsəd bəy Məhəmməd ; alman dilindən çevirəni Ç. Qurbanlı ; red.: S. Abdullayev, G. Pirnəzərov ; Qafqazın Strateji Tədqiqatlar İn-tu.- Bakı: Nurlan, 2005.- 328 s.: 21 sm.- (Qafqazın klassikləri).

Şərqdə neft və qan [Mətn] : Tarixi-publisistik roman /Məhəmməd Əsəd bəy ; alman dilindən çevirəni və son söz. müəl. Ç. Qurbanlı ; red.: S. Abdullayev, G. Pirnəzərova ; nəşir M. Xan ; ön söz V. Şendel ; dizayner F. İlham.- [Bakı]: Mücrü, [2023].- 296 s.: portr., fotoşək.

Dövri mətbuatda

Kərimova, Samirə. Romantik ədəbiyyatda Azərbaycanlıların soyqırımının bədii təcəssümü (31mart 1918-ci il) [Mətn] /S.Kərimova //Azərbaycan ədəbiyyat-şünaslığı / AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.- 2019.- №2.- S.137-141.

Bayramoğlu, Zaur. Unutmayaq soyqırımını! [Mətn]: şeir /Z.Bayramoğlu //525-ci qəzet.- 2022.- 31 mart.- S.13.

Səxavətgızı, Manya. Azərbaycan tarixinə baxış [Mətn] : 31 mart soyqırım günü: məqalədə şeir var /M. Səxavətgızı //Hürriyyət.- 2023.- 4 aprel.- S.13.

Lələdağ, Əvəz Mahmud. (Mahmudov Əvəz Cəlal oğlu) Tarix unudulmur, tarix yaddan çıxmır [Mətn]: Biz 31 mart soyqırımının acısını hər an yaşayırıq /Ə.M.Lələdağ //P.S.Elm, təhsil və həyat.- 2012.- 30 mart. - S.4-5.

Xələfli, Əli Rza. (Əzizli Əlirza Zal oğlu) 31 Mart - Azərbaycanlıların Soyqırımını Günü Yaddaş yangısı [Mətn] : Yurd yeri düşüncələri : poema-esse /Ə.R.Xələfli //Kredo.-2022.- 23-30 mart.- S.1; 8-9.

Səxavətgızı, Manya. Qanlı tariximiz [Mətn]: şeir /M. Səxavətgızı // Hürriyyət.- 2023.- 4 aprel.- S.13.

Şükürova, T. "Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında soyqırım mövzusu" [Mətn] /T.Şükürova //Mədəniyyət.- 2009.- 1 aprel.- S. 2.